

**Голові спеціалізованої вченої ради
ДФ 17.051.022 Запорізького національного університету
доктору філологічних наук, професору
Павленко Ірині Яківні**

Відгук

**офіційного опонента – доктора філологічних наук, доцента, професора
кафедри української мови та прикладної лінгвістики**

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Насенко Галини Михайлівни

про дисертаційне дослідження Рибак Катерини Богданівни

«Історія найменувань податкової сфери української мови»,

поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії

за спеціальністю 035 Філологія

(Запоріжжя, 2021)

Актуальність обраної теми дисертації

Дисертаційне дослідження Катерини Богданівки Рибак здійснене як комплексний семантико-словотвірний аналіз найменувань, співвідносних із сферою податків. Щонайтісніше пов'язана з історією економічних і державних стосунків, ця група лексики відображає розвиток господарських відносин, економічної культури етносу. Такий істотний складник формування ідентичності українського народу, попри періодичний інтерес дослідників, уперше цілісно вивчено на відрізьку від найдавніших праслов'янських реконструкцій, фіксацій у джерелах писемної доби до сучасності. Особливо зростає кількість і значення цих найменувань сьогодні, з активізацією державотворчих процесів у непростих умовах економічних криз, глобалізації, встановленні нових і розривах звичних економічних зв'язків. Авторка вперше пропонує діахронне дослідження лексико-семантичних полів податкової сфери, чим і визначена актуальність її роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами

Дисертація К. Б. Рибак виконувалася відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри української мови Запорізького національного університету, зокрема в рамках Південноукраїнського історико-дериватологічного центру, НДР № 0116U004842 «Динаміка афіксальної деривації іменників pluralia tantum» (2016 – 2020 роки).

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації

До позитивних і переконливих ознак роботи віднесемо продуману й чітку структуру, що спирається на хронологічні принципи, прийняті в діяхронному мовознавстві. У вступі окреслено мету й завдання роботи, визначено об'єкт і предмет, доречно сформульовано методи й прийоми дослідження, вказано на її значення й апробацію.

Авторка визначила, що об'єктом дослідження є назви, пов'язані з податковою сферою, а саме назви податків та зборів, суб'єктів, об'єктів процесу оподаткування, засвідчені в літературно-писемних джерелах від XI до початку XXI століття. Предметом дослідження є походження, лексичні, дериваційні й семантичні процеси, що зумовили розвиток цих найменувань в історії української мови.

К. Б. Рибак здійснила належний огляд праць із історичної лексикології – оглядових і спеціальних, присвячених вивченню соціально-економічної, торговельної, юридичної, фінансово-кредитної термінології тощо. Список використаної літератури налічує 206 позицій, що дає підстави вважати: дисертантка глибоко розуміє теоретичні й практичні питання, дотепер у цій царині не з'ясовані.

До роботи додано перелік умовних позначень, загальні висновки, перелік умовних скорочень використаних джерел, список використаної

літератури та словопоказчик найменувань податкової сфери. Повний обсяг дисертації – 225 сторінок, основного тексту – 177 с.

Застосовані в роботі методи відображають модерну концепцію мовознавства як поліпарадигмальної сфери гуманітарних знань, що поєднує напрацювання порівняльно-історичної та системно-структурної парадигм у вивченні феномену динамічності мовної системи.

Відповідно до мети й поставлених завдань викладено результати групування досліджених одиниць за лексико-семантичними групами та продемонстровано залежність їх складу від етапів розвитку торгово-економічних зв'язків, держави та певної мовної ситуації. Кожна з ЛСГ характеризується конкретними структурними особливостями, встановленими авторкою: вона вказує на продуктивні й непродуктивні способи словотвору, засвідчує вплив мов сусідніх держав на засвоєння нових одиниць, характеризує й актуалізує системні зв'язки між одиницями цих груп лексики.

Достовірність та наукова новизна одержаних результатів

Перший розділ «Лексико-семантична група «податкові найменування» як форма відображення реалій динаміки перехідних суспільств» присвячено встановленню передумов та теоретичних засад розгляду об'єкта. Тут перелічено праці з синхронічної й діахронної лексикології, в яких розглядалися одиниці суспільно-економічної, фінансової, правової сфер. Авторка виявляє переконливе володіння теоретичним матеріалом, глибоко аналізує проблему екстралінгвальних чинників на формування й динаміку назв податкової сфери, вказує на її дифузний характер – поєднання терміноодиниць і багатозначних лексем. Увіразнює авторське бачення структури ЛСГ рисунок 1 (с. 34), що поєднує в схему назви базових понять.

У другому розділі «Лексика податкової сфери праслов'янського та давньокиївського періоду» подано перелік відібраних з етимологічних

словників реконструйованих лексем, які авторка ретельно розподіляє поміж семантичними групами. Тут детально описано семантику відібраних форм, що передбачало глибоке розуміння відомостей з історії економічних відносин, вказано на найпродуктивніші способи творення дериватів, влучно відзначено множинність словотвірних мотивацій (с. 55).

Обґрунтованою й переконливою є структура третього розділу «Найменування податкової сфери в середньоукраїнській мові (XIV–XVIII ст.)». Тут широко проілюстровано багатство лексичної системи того часу, різновекторність джерел її поповнення, вказано на слова, збережені з попередніх епох та новозасвоєні. Виявляючи загальні словотвірні тенденції, авторка вдало відзначає переважання морфолого-синтаксичного й афіксального способів словотворення досліджуваних назв.

Четвертий розділ роботи «Податкові найменування у новоукраїнській мові» узагальнює систему лексичних одиниць, що фіксуються джерелами від кінця XVIII до початку XX століття.

Чітко витримана послідовність викладу, багатство залучених джерел, уважність у визначенні словотвірної будови дали змогу вичерпно представити обсяг і групування лексико-семантичних одиниць. Авторка доводить, що в цей час переважають морфолого-синтаксичний і морфологічний способи творення нових одиниць, виявляє субстантивно-ад'єктивні словосполучення й встановлює синонімічні зв'язки, виокремлює запозичення з грецької, латинської, литовської мов, які проникали через молдавську, польську, російську, словацьку й угорську мови (с. 130–131). Це дає підстави підтвердити гіпотезу про системну організованість досліджуваних найменувань.

П'ятий розділ присвячено розгляду лексики радянського періоду та зламу XX – XXI століть.

Тут серед спостережених одиниць з'являються ті, що вже починають виконувати стилістичну функцію – історизми й архаїзми в художніх текстах, радянїзми-росїанїзми, помічає розширення перелїку спостережених структурних моделей. К. Б. Рибак впевнено виокремлює лексеми, утворені слово- і основоскладанням, складноскорочення, вказує на моделї 'їменник+прикметник', 'їменник+прикметник+їменник', на ті, що зорїєнтованї на моделї пїдрядних речень.

Висновки глибокі, відповідають поставленим завданням. Тут перелїчено у встановленому порядку виявленї лексеми та подано кїлькїсне спїввїдношення мїж окремими ЛСГ. Авторка тонко помічає, що з кожним хронологїчним етапом зростає кїлькїсть назв податкїв: вїд 3%, зафіксованих у праслов'янському перїодї, до 23% в українській мовї ХХ – ХХІ ст. Кїлькїсні показники, розрахованї для кожної пїдгрупи лексики, увиразнюють загальну динамїку лексичної системи і пїдтверджують висновки про розвиток вторинного аналітизму: субстантивно-ад'єктивнї словосполуки складають вїд 5 % на початкових етапах до 57 % у сучаснїй мовї.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатїв

Теоретичне значення роботи визначене внеском до їсторичної лексикологїї шляхом розробки понять «лексико-семантичне поле», «лексико-семантична група», «назва понять податкової сфери», до їсторичної дериватологїї – сукупнїстю встановлених типових схем словотворення досліджуваних одиниць. У цїлому робота доповнює теоретичне мовознавство висновками про провїднї тенденцї динамїки лексичної й словотвірної пїдсистем.

Результати роботи можна використовувати для викладання курсїв «Їсторїя української мови» (роздїли «Їсторична лексикологїя», «Їсторичний словотвір»), «Сучасна українська лїтературна мова», спецкурсїв їз

термінознавства й історичного термінознавства. Матеріали праці знадобляться при укладанні історико-етимологічних словників.

Повнота викладу основних результатів дисертації в опублікованих працях

Дисертаційна праця пройшла достатню апробацію на міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних форумах, про що свідчить зокрема список опублікованих праць: 1 стаття у закордонному періодичному виданні країн ЄС (Чехія), 11 публікацій у вітчизняних фахових журналах, 10 з яких індексуються в наукометричній базі Index Copernicus, 3 публікації у виданнях, що належать до категорії Б. Важливо, що апробацію матеріалів роботи засвідчують публікації в трьох збірниках тез в Україні та одному закордонному збірнику матеріалів конференції. Вони повно та виразно відбивають основні положення та результати дисертаційного дослідження.

Оцінка змісту дисертації

Структура роботи визначена метою й завданнями дослідження й складається з анотації, списку опублікованих праць, змісту, умовних скорочень назв мов і говорів, вступу, п'яти розділів, загальних висновків. Роботу супроводжує перелік умовних скорочень використаних джерел (обсягом 15 сторінок), список використаної літератури (206 позицій) та словопоказчик найменувань податкової сфери. Структура роботи дала змогу авторці якнайвиразніше представити предмет дослідження. Аналіз тексту дисертації засвідчує, що її автор не порушувала вимог академічної доброчесності.

В анотації немає інформації, що була б відсутня в тексті роботи. Анотація й текст дисертації оформлено відповідно до вимог Порядку

присудження наукових ступенів, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 567.

Дисертаційна праця Рибак К.Б. містить посилання на згадані в тексті джерела інформації в разі використання ідей, розробок, відомостей. Авторка дотримала вимоги норм законодавства про авторське право, надала повну й достовірну інформацію про методи дослідження й результати наукової діяльності.

Дискусійні положення та зауваження щодо змісту дисертації

Високо оцінюючи дисертаційну працю К. Б. Рибак, маємо висловити деякі міркування.

Хоча перелік використаних праць із мовознавства й економіки, доданий до праці, налічує 206 позицій, нам здається, що докторська робота О. І. Баїк з юриспунденції, присвячена формуванню понятійно-категоріального апарату податкового права (2019 р.), у цьому списку була б не зайвою.

До певних неточностей призвів переклад назви праці Г. М. Миронової про назви одягу в давньоукраїнській мові, хоча в оригіналі йшлося про давньоруську мову (с. 25). Можливо, відмінності в тлумаченні цих термінів слід було б авторці врахувати.

Хотілося б почути уточнення щодо кваліфікації мовної ситуації в Київській Русі, бо на с. 39 наведено лише думку Л. Масенко з визначенням її як диглосної, хоча відомо, що переносити в минуле такі соціолінгвістичні висновки не завжди доречно. Ця ідея Б. Успенського насправді має величезний спротив і викликала й викликає дискусії, див., напр., працю М. Шапира *«Теория церковнославянско-русской диглоссии и ее сторонники»* (Russian Linguistics 1989 vol. 13 N 3, 271–309) чи працю А. Алексеева *«Почему в*

Древней Руси не было диалектов» (1989). Шкода, що не актуалізовано думок інших дослідників, які заперечували цей теоретичний постулат, не враховано міркувань В. Русанівського про дещо спрощені інтерпретації мовної ситуації цього періоду.

Крім А. Кримського й І. Огієнка (с. 39), які стежили за прикладами впливу розмовної мови на літературно-писемну, ідеї взаємодії різних джерел її поповнення приваблюють і сучасних дослідників історії слов'янських мов.

Можливо, випадково до назв податкової сфери залучено дериват *дворанинъ* (с. 64), помилково до типу творення за допомогою конфікса *по...Ø* віднесено форми *погородьє, полюдьє* (с. 64). Недоглядом слід вважати вказане походження слова **mytn'a* як субстантивацію форми короткого прикметника **mytnъjъ* (с. 56), треба: *форми жіночого роду*.

Хотілося б запитати, чому назви підпунктів третього розділу роботи розподілено за підперіодами ранньої й пізньої середньоукраїнської мови, якщо загальновідома періодизація Ю. Шевельова налічувала їх три, а не два: ранній середньоукраїнський, власне середньоукраїнський і пізній середньоукраїнський.

Притаманне молодим дослідникам прагнення відтворити всю відому інформацію, зокрема щодо походження тих чи інших форм, змушує залишати без уточнення: до якої ж думки пристає сам автор? (див., наприклад, с.74 – міркування про походження слова *куница*).

Змушені висловити окремі міркування щодо стилю викладу. У роботі трапляються тавтологічні вислови: *лексикографічних праць, що відображають лексику* (с. 2), *дослідження в мовознавчих дослідженнях* (с. 27), *формування податкових найменувань як окремої лексико-семантичної групи, що формувалася в різні мовні періоди* (с. 32). Потребують коригування вислови: *Назви котрих мотивуються шкурою відповідної тварини* (с. 33) – треба *назвою шкури* (с. 33), *до контролерів слід віднести назви службовців*

(с. 142) – треба назв контролерів, лексеми організацій та установ (с. 147) – треба лексеми на позначення організацій та установ тощо.

Прагнучи подати якнайбільше ілюстративного матеріалу, авторка інколи оминає проблему читабельності, подає суцільно приклади, не сегментуючи матеріал (с. 155–157). Зрідка трапляються орфографічні й пунктуаційні помилки (на с. 3, 5, 31, 37, 71, 123, 129 та ін.).

Загальні висновки та оцінка змісту дисертації

Дисертація Рибак К.Б. «Історія найменувань податкової сфери української мови» є самостійним, завершеним науковим дослідженням. Воно забезпечує розв'язання актуального наукового завдання в галузі науки 03 Гуманітарні науки.

Дисертація Рибак К.Б. «Історія найменувань податкової сфери української мови» відповідає спеціальності 035 Філологія та вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261 (зі змінами і доповненнями від 03 квітня 2019 року № 283), п. 9-18 «Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії», затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 року № 167, а її автор – Рибак Катерина Богданівна заслуговує на присудження ступеня вищої освіти доктора філософії за спеціальністю 035 Філологія.

Офіційний опонент –

доктор філологічних наук, доцент,

професор кафедри української мови

та прикладної лінгвістики Інституту філології

Київського національного університету

імені Тараса Шевченка

Г. М. Насенко